

ԲՈՒՍԱՆՈՒՆՆԵՐԸ Հ. Ղ. ԱԼԻՇԱՆԻ «ԱՅՐԱՐԱՏ – ԲՆԱԾԽԱՐՀ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ» ԱԾԽԱՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Հայագիտութեան երախտաւոր Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի հա-
րուստ գրական ժառանգութեան մէջ առանձնակի դեր ունեն տե-
ղագրական հատորները՝ շարադրուած «վսեմական գրոց լեզուաւ»:
Ալիշանը նպատակ ունէր Հայաստանի բոլոր նահանգների մասին
չօրջ երկու տասնեակ նկարագրական երկ հրատարակելու, սա-
կայն «հոչակաւոր աշխարհագէտն հայրենեաց» յաջողեց «Հայոց աշ-
խարհի համագրութեան» մի քանի «նշգրտապատկեր»¹ հատորներ
միայն: Մտովի ունենալով բաղձալի հայրենիքի պատկերը՝ եւրո-
պական մի շարք գրադարաններից հայագիտական, հնագիտական,
դրամագիտական նիւթեր էր հայթայթում իր աշխատութիւնների
համար²: «...միտք իմ եւ բարք, որպէս եւ վիճակ եւ կնիք՝ հայրենասի-
րութիւն խնդրեն գիտադականն, այնպէս սիրեմ եւ համբուրեմ գիւյ-
րենիս, որպէս ի մանկութեանս գիւյր եւ զմայր»³: Եւրոպական եր-
կըններում շրջելիս նա նաեւ հայկական աշխարհագրագիտութեան
պատմութիւնն էր ներկայացնում տեղի գիտնականներին⁴:

Աշխարհագրական տեղավայրերին նուիրուած առաջին գոր-
ծը⁵ «Տեղագրութիւն Շիրակայ»⁶ է, որից վեց տարի յետոյ հրա-

1 Բնորոշումները ըստ՝ ՏԱՇԵԱՆ Յ., *Մատենախօսական*, «Հանդէս ամսօ-
րեայ», 1890, №10, 234-238

2 ԱՍՄԱՐԵԱՆ Հ., *Ղեւոնդ Ալիշանի ճանապարհորդական նոթերից*, Ի Լրա-
բեր, 2003, № 2 (127), 127-135:

3 ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ, *Այրարատ. Բնաշխարհ Հայաստանեայց*, Վենետիկ, Սք.
Ղազար, 1890, էջ Է. (այսուհետեւ՝ Այրարատ):

4 ԴԵՒԻԴԿԵԱՆ Վ., *Գրական աւանդոյթը Ալիշանի տեղագրական հատորնե-
րում*, «Էջմիածին» (ամսագիր), 1996, Դ., 91:

5 Որոշ աղբիւրներ Շիրակին եւ Սիսուանին նուիրուած ժողովածուների հա-
մար նշում են հրատարակութեան այլ բուեր եւ վերնագրեր: Մենք նշգրտել

տարակուսում է «Սիսուան կամ համապատում Հայկական Կիլիկիոյ»⁷ խորագիրը կրող աշխատութիւնը, որ եկաւ հաւաստելու, որ նրա հեղինակը «շարունակում էր հաստատակամօրէն իրականացնել ամբողջ Հայաստանը տեղագրելու վերաբերեալ իր վիթխարի մտայղացումը», - գրում է Ս. Շտիկեանը⁸:

Երրորդը «Այրարատ. Բնաշխարհի Հայաստանեայցն»⁹ է, որ «Ալիշանը նուիրել է գրքի տպագրութեանն համընկած եւ 1888 թուականով սկզբնաւորուած Հայկայ չորրորդ շրջանին: Այս ձօնումը միայն ժամանակային պարզ համընկնումով չէր պայմանաւորուած, այլեւ ունէր ազգային խորին ենթատեքստ»¹⁰, - գրում է Վ. Դեւրիկեանը:

Չորրորդ հատորը առաւելապէս տեղագրական բնոյթի «Սիսականն»¹¹ է, որին յաջորդում են աւարտուն տեսք չստացուած «Վասպուրական» եւ «Արցախ» աշխարհներին նուիրուած հատորները:

Հայր Յ. Տաշեանը, ըստ արժանւոյն գնահատելով գիտական այս ծանրակշիռ ժառանգութիւնը, փաստում է. «Այս գրութիւնն այնպիսի յիշատակարան են հայրենեաց գիտութեան, որ միշտ հայ գիտնոց ձեռքն աղբիւր կրնան ըլլալ նկատմամբ Հայաստանի տեղագրութեան, պատմական տեղեկութեան»¹²: Յաւելենք, որ մեզ համար այդ գրութիւնները լեզուական հարուստ նիւթ են տրամադրում՝ բառապաշարի իմաստային խմբեր ուսումնասիրելու համար: Մեր դիտարկման ատաղձը «Այրարատ»ն է, մասնաւորաբար՝ գրքում տեղ գտած բուսանունների գործածութեան առանձնայատկութիւնները: Ըստ Ալիշանի՝ Այրարատ «անդրանիկ է աշխարհագրական անուանց երկրի վերածնելով մահառիթ եւ կենսառիթ մկրտութեամբ ջրհեղեղին» [1]: «Այրարատի» ամբողջացումը, ստեղծա-

ենք ըստ «Այրարատ. Բնաշխարհի Հայաստանեայց» հատորի վերջում գետնորոշած «Մատենագրութիւնն Հ. Ղեւոնդ Վ. Մ. Ալիշան»:

6 Ա.ԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Տեղագրութիւն Շիրակայ, Սր. Ղազար, Վենետիկ 1879:

7 Ա.ԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Սիսուան կամ համապատում Հայկական Կիլիկիոյ, Սր. Ղազար, Վենետիկ 1885:

8 ՇՏԻԿԵԱՆ Ս., Ղեւոնդ Ալիշան, ի «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1970, 2 (13), 23:

9 Տեքստը տողատակի յղումներով չծանրաբեռնելու համար այսուհետեւ «Այրարատ»ից բերուող օրինակների կողքին՝ ուղիղ փակագծերում, կգրենք էջերը:

10 ԴԵՎՐԻԿԵԱՆ Վ., Գրական աւանդոյթը Ալիշանի տեղագրական հատորներում, «Էջմիածին» (ամսագիր), 1996, Դ., 97-98:

11 Ա.ԻՇԱՆ, Հ. Ղ., Միսական, Սր. Ղազար, Վենետիկ 1893:

12 ՏԱՇԵԱՆ ԅ., Մատենախօսական, «Հանդէս ամսօրեայ», 1890, № 10, 237:

գործական տքնանքից բացի, ունէր այլ խոչընդոտներ. մինչ այդ արգելուել էր «Սիսուանի» մուտքը Օսմանեան Թուրքիա: Բայց եւ, ինչպէս նշում է Հ. Յ. Տաշեանը, «Այրարատ» «ամսաի կոթող է հեղինակին ընդարձակ հմտութեան եւ անխոնջ ճգնաց, որ այսու անհամեմատ մեծ արդիւնք ունի հայրենական գիտութեան ծաղկելուն»¹³:

«Սահմանք» խորագրի ներքոյ Ծաղկոտն գաւառի աշխարհագրական դիրքը, սահմանները նկարագրելիս Ալիշանը տարածքը բնորոշում է «զգեղեցիկ գաւառս» արտայայտութեամբ: Բուզանդի բնորոշմամբ «Միջնաշխարհի Հայոց, գաւառ Այրարատու» [3] վերաբերեալ տեղագրութիւնը ներկայացուած է պատմական գաւառականների բաժանմամբ եւ աշխարհագրական բնական դիրքի սահմանումով: Իւրաքանչիւր գաւառի պատմութիւն սկսում է այդ վայրի մասին հնագոյն յիշատակութեամբ: Հատորի առաջաբանում Ալիշանը գրում է, որ ինքը խօսում է Այրարատ աշխարհի նախնիների եւ ներկայ գործերի, միջնադարեան յուշարձանների, կիսակենդան աւերակների, արուեստի, ազգաբնակչութեան, կրօնի մասին՝ «ընդարձակօրէն եւ մանրամասին եւս ճառելով գտարեքաց, գրուսոց եւ գրերոց երկրին» [է]: «Այրարատ» ընդարձակ աշխատութեան մէջ Ալիշանը գործածում է «բոյս» հասկացութեանը վերաբերող բազմաթիւ տեղեկութիւններ, որոնք բնութագրում են բուսանմոյշների տեղավայրը, տեսակային բաշխումը, արտաքին նկարագրութիւնը, բուժական յատկանիշները, նշանաւոր հետազոտողների վկայութիւնները եւ այլ արժէքաւոր փաստեր: Բուսանուններ հանդիպում են ամբողջ շարադրանքում, սակայն, ինչպէս եւ սպասելի էր, գերակշիռ մասը ամփոփուած է գրքի հինգերորդ՝ «Բնութիւն երկրին. Կլիմայ. Բուսաբերութիւն» [7] բաժնում: Լատիներէն համարժեքներով վկայաբերուած բուսանունները հինգ տարի անց տեղ են գտնում «Հայրուսակ կամ հայկական բուսաբառութիւն»¹⁴ աշխատութեան մէջ, որում ի մի են բերուած հայկական բնաշխարհի աւելի քան 3400 բոյսերի ու ծաղկատեսակների անուանումները՝ համապատասխան դասակարգմամբ եւ գիտական բնութագրութեամբ՝ հարուստ աղբիւր հանդիսանալով նաեւ բանասիրութեան համար:

Բուսական աշխարհ յատկանշող իմաստային (թեմատիկ) բառաչերտը կարեւոր է, քանի որ արտացոլում է ոչ միայն տուեալ

13 ՏԱՇԵԱՆ Թ., *Մատենախօսական*, «Հանդէս ամսօրեայ», 1890, № 10, 238:

14 ԱԼԻՇԱՆ, Հ. Ղ., *Հայրուսակ կամ հայկական բուսաբառութիւն*, Սբ. Ղազար, Վենետիկ 1895:

տարածքի բուսապատկերը, այլեւ այդ վայրի բնակչութեան լեզուամտածողութիւնը, աշխարհընկալումը, բանահիւսական բանաձեւումների հիմքը, կենցաղային առանձնայատկութիւնները եւ այլ իրողութիւններ:

Ինչպէս յայտնի է, ամերիկացի լեզուաբան Կարլ Բաքի «Հնդեւրոպական հիմնական լեզուների ընտիր հոմանիշների քառարանում» առանձնացուող 22 բառիմաստային խմբերից 8-րդը «երկրագործութիւն, բուսականութիւն» բառափունջն է¹⁵: Այս բառաշարի դիտարկման տեսանկիւնից յատկապէս մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում «Այրարատ» հատորում առկայ բուսանուն եւ առնչակից հասկացութիւններ նշող լեզուական միաւորները: Ալիշանը, հիմք ունենալով Փարպեցու «Պատմութիւնը», նշում է, որ պատմիչն իր արքունի գաւառի մասին խօսում է շատ ախորժելի, սակայն յետագայ ուսումնասիրողներին՝ նաեւ մեզ է թողնում դասակարգելու «գրեթէ բնական, բուսական եւ կենդանական» [8]: Փարպեցին էլ իր հերթին էր Այրարատ աշխարհի փարթամ բուսականութիւնը նկարագրելիս թուարկում միայն «զանազան բազմազգի տնկոցն եւ ծաղկաց» [8] համալրումը դարձեալ թողնելով իրենից յետոյ եկողներին:

Հ. Ղ. Ալիշանի «Այրարատ» աշխատութեան բուսանունները, չարագրանքի պատմագիտական ոճով պայմանաւորուած, հիմնականում հանդէս են գալիս որպէս բուսաբանական գիտաբառեր, որոնք խօսքային այլ որակներում կարող են հանդէս գալ նաեւ որպէս սովորական բառեր: Քանի որ «տերմինային իմաստը ճշգրտօրէն սահմանելի հասկացութիւն է»¹⁶, ուստի Ալիշանի վկայաբերած բուսանունը կիրառւում է ուղիղ իմաստով, իմաստափոխութեան, փոխաբերացման ենթարկուած չէ, չունի խօսքի տարբեր դրսեւորումներին բնորոշ ոճական յատկանիշներ եւ նշում է կոնկրետ բուսատեսակ:

«Այրարատի» բուսանունները կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի՝ համապատասխան ենթախմբերով. ա) որոշակի քոյս, նաեւ առնչակից հասկացութիւններ նշող անուանումներ, բ) բուսանուններով բաղադրուած յատուկ անուններ: Քանի որ մէկ

15 BUCK C., *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages: A Contribution to the History of Ideas*, Chicago, The University of Chicago Press, 1949:

16 Ա.ՂԱՅԵԱՆ, Է., *Ընդհանուր եւ հայկական քառագիտութիւն*, Երևան, 1984, 323:

յօդուածի սահմաններում հնարաւոր չէ ներկայացնել նշուած խմբերը՝ իրենց մի շարք ենթախմբերով, ուստի բուսանունների մի ստուար մասի կանգրադառնանք առանձին յօդուածներով:

ՈՐՈՇԱԿԻ ԲՈՅՍ, ԵՒ ԱՌՆԶԱԿԻՑ ԱՆՈՒԱՆՈՒՄՆԵՐ

Որոշակի բուսատեսակ են նշում խոտաբոյսերի, թփերի եւ ծառերի անուանումները: Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է փարթամ բուսականութեամբ, եւ իւրաքանչիւր բուսատեսակ ունի մէկից աւելի, երբեմն մէկ տասնեակի հասնող գրական եւ բարբառային անուանումներ¹⁷: Ալիշանի սոյն աշխատութիւնը հիմնականում հարուստ է ծաղկանուններով եւ ծառանուններով, նաեւ սրանց յատկանշանցմամբ կերտուած տեղանուններով, երբեմն նաեւ անձնանուններով:

Նախ դիտարկենք քոյս բառով բաղադրութիւնները, որոնք ունեն նաեւ լեզուաոճական արժէք: Շարադրանքում յաճախադէպ է քոյս բնիկ հայերէն արմատը¹⁸, հոլովական եւ յոգնակի քերականական ձեւերով, յօդառութեամբ, ինչպէս՝ քոյս («ալպեայ քոյս» [205], «քոյս ընծայն» [461], «քոյսդ ալպեայս» [462], բուսոց («Անդ գտանին ազգի ազգի արմատք բուսոց, ի պէտս օգտակարութեան դեղոց» [9]) եւ այլն: Բոյս արմատով են բաղադրուած հետեւեալ կազմութիւնները՝ բուսական (քոյս+ական) («սակաւագոյն եւս բուսականք» [116]), բուսեղէն (քոյս+եղէն) [461], բուսաբնին (քոյս+ա+բնին) («Դուռնքոր՝ փռանկ բուսաբնին» [462]), բուսաբեր (քոյս+ա+բեր) (հոդ բուսաբեր [187]), բուսաբերութիւն (քոյս+ա+բեր+ութիւն) («ալպեան բուսաբերութիւն» [32]), բուսաբառութիւն (քոյս+ա+բառ+ութիւն) («Հայրուսակ կամ հայկական բուսաբառութիւն»), մայրաբուսակ (մայր[ի]+քոյս+ակ) (ըստ Ասողիկի՝ «մայրաբուսակ լեռոն Մեծրաց» [33])¹⁹, ծաղկաքոյս (ծաղիկ+ա+քոյս) («ծաղկաքոյս գոյն» [8]), ամենաքոյս (ամէն+ա+քոյս) («Երկրիրն գամենաքոյսն» [8]), բարեքոյս (բարի+ա+քոյս) («բարեքոյս անդաստանօք» բնորոշում՝ Դիան եւ Մաղդայ գիւղերի [143]), հայրուսակ (հայ+քոյս+ակ), սոխաքոյս (սոխ+ա+քոյս) («...կարմրագոյն սոխաքոյս ծաղիկն՝ յորմէ անունն լերինն» [71]), ձլլէլէկ փարաքոյս (փար+ա+քոյս) (*Silene saxatilis*) [550] եւ այլն: Քանի որ Հայկազեան բառարանում չկան բուսաբերութիւն, բուսաբառութիւն, բուսաբնին, հայրուսակ, սոխաքոյս, փարա-

17 Ալիշան 1895; Ղազարեան 1981; Ղանդիլեան 1975; Բիւզանդացի 1925:

18 Տե՛ս ԱՅՈՒՅԱՆ Է., Հայերէն արմատական բառարան, 470:

19 Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Վենետիկ 1837, 201:

քոյս բառերը, ուստի դրանք կարող ենք համարել Ալիշանի նորակերտութիւնները: Մալխասեանցը այս շարքի առաջին չորս բառերը ընդգրկում է իր բառարանում՝ որպէս սկզբնաղբիւր նշելով Ալիշանին: Յետագայում կազմուած նշանաւոր բառարաններում չգտանք սոխաքոյս եւ քարաքոյս բառերը²⁰: Քարաքոյսը վկայուած է միայն Հ. Բարսեղեանի բառարանում²¹:

Գեղարուեստական ոճին բնորոշ հետաքրքիր կիրառութիւն ունի ընդաքոյս (ընդ+ա+քոյս) բառը: «Ընդաքոյս կամ երկնատուր բեղմնաւորութեան հոգւոյն» [92], «ընդաքոյս փափագանաց ոգւոյ» [95], «Ընդաքոյս ազդումն ողջախոհակ թելադրիցէ հատուցանել զհայրենեացն՝ հայրենեաց» [է]:

Ընդաքոյս բառով, որ Հայկազեան բառարանում ունի «բնածիւն» բացատրութիւնը, Ալիշանը ընդգծում է հայրենասիրութեան բնածին, սրտաբուխ լինելը, որ ենթադրում է հատուցել «զհայրենեացն՝ հայրենեաց»:

Հեղինակը Այրարատ գաւառը բնորոշում է մի շարք բուսանուններով. «լիեալ մերժեալ երկրիրն զամենաքոյսն»... «զամուշահոտ մեղրահամ փաղցրութիւն բանջարացն եւ զգանազանումն իւղաբուղիս սերմանցն» [8], որտեղ ամենաքոյս, բանջար եւ առնչակից սերմ բուսանունները հանդէս են գալիս որպէս գեղարուեստական խօսքի բաղադրիչներ:

Իմաստային տարողութեամբ եւ բառակազմական առումով ուշագրաւ են նաեւ Փարպեցուց վերցրած թփամուտ [9], մացառաղօղ [9], եղեգնաբնակ [9] բարդութիւնները, որոնցից վերջինի ազդեցութեամբ Ալիշանը կերտել է եղեգնաբնակ [9], եղեգնասէր [9] նորաբանութիւնները, որոնք եւս վկայուած չեն Հայկազեան բառարանում:

20 Հմմտ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՅ, Ս., Հայերէն բացատրական բառարան, ՀՍՍՌ Պետհրատ, Երեւան 1945: ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ, Հ., Հայերէն ուղղագրական-ուղղախօսական-տերմինարանական բառարան, «Լոյս» հրատ., Երեւան 1973: ԱՂԱՅԵԱՆ, Է., Արդի հայերէնի բացատրական բառարան, «Հայաստան» հրատ., Երեւան 1976: Ժամանակակից հայոց լեզուի բացատրական բառարան, Հր. Աճառեանի անուն լեզուի ինստիտուտ, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., Երեւան 1980: ԷԼՈՅԵԱՆ, Ս., Արդի հայերէնի նորաբանութիւնների բառարան, «Նաիրի» հրատ., Երեւան 2002: ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Լ., Գրաքարի բառարան, Երեւան 2010:

21 ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ, Հ., Հայերէն ուղղագրական-ուղղախօսական-տերմինարանական բառարան, 951:

Որոշակի բոյս նշող անուններից բացի, հանդիպում են նաեւ բոյս հասկացութեանն առնչուող, բոյսից ածանցեալ, բոյսի արդիւնք՝ «բար», «պտուղ» (բարունակ, տանձ, խնձոր, դեղձ, շուր, խաղող, սեխ եւ այլն), միայն բոյսով պայմանաւորուող իրողութիւն կամ գործողութիւն նշող բառեր (ինչպէս, օրինակ՝ արտ, դաշտ, մարգագետին, անդաստան, այգի, ծառաստան, տերեւ, հնձան, անտառ, արմատ, սերմ, խոտ, ծաղկաբաղ լիկել, տնկել, բուսնել եւ այլն): Տերեւ արմատից Ալիշանը ստեղծել է Հայկազեան բառարանին անյայտ տերեւագարդութիւն բաղադրեալ բառը. «սակաւ տերեւագարդութիւն տեսանէին նախնիք մեր յԱյրարատ» [8]:

Այս ենթախմբի բառաշերտն են յատկանշում նաեւ՝ բարունակս յաճումն [8], յանտառաց տարածութիւնս [7], անտառացն նուագութիւն [7], «Խոսարովու Բ.ի ի կէս Դ. դարու տնկելն անտառս ընդ մէջ Դունայ եւ Գառնոյ» [7], «կոչելով գերկիրն ազնիւ, հացաբեր եւ խոտաբեր» [8], տեղիք այգեաց եւ հնձանաց [122], արքունցանելով գանդաստանս եւ գայգիս [132], խոտահարք եւ արօտք (Անբերդի մասին, [158]), յընդարձակ այգեւէտ սահմանի, բամբակ, այգւոյ (Օշականի մասին, [188]), սերմակորուստ անուն այգի մի յուշի [184] եւ այլն, եւ այլն: Ի դէպ, սերմակորուստ հեղինակային բառը եւս չըդտանք մի շարք բառարաններում:

Բուսական բառաշերտին առնչուող մի շարք բառերով է բնորոշուած Բասենը. «Ի հնումն Անփայտ Բասեան կոչեցելոյ, եւ բնիկս Բասեան անփայտ անծառ է, եւ զի հարթալայր է եւ ջրաւէտ, ապա եւ քաջ խոտաւէտ եւ արգաւանդ» [17]:

Բերուած օրինակում Անփայտ որոշիչն ունի «ամառառ» իմաստը: Այդպէս նաեւ յետագայ էջերում Վանանդի (ըստ Խորենացու՝ «տեղի խոտաւէտ կոչելով զգաւառս այս») բուսական աշխարհը նկարագրելիս «առանց անտառի», «առանց ծառի» իմաստն արտայայտելու համար գործածում է անփայտն ածականը, որն էլ յետագայում ձեռք է բերել յատկանուն բաղադրիչի գործառնոյթ: Տեղանունն Անփայտն որոշիչը թոյլ է տալիս ենթադրել, որ փայտ եւ ծառ, ինչպէս նաեւ անտառ բառերը նոյնանիշային արժէք ունեն:

Վանանդը նկարագրող Շերեֆետտին պարսիկ պատմիչից կատարած թարգմանական հատուածը նոյնպէս բաղկացած է բուսաբանական եզրոյթներից. «մարգագետինք, դալարիք, ... քուտոք պուրակաց, սաղարթագեղ ոստք պտղատու ծառոց, ծաղկունք եւ խընկառոտ քուրմունք» [73]: Խոտաբոյս կամ յարակից բառաշերտի մաս

են նշում նաեւ ընդգծուած օրինակները²². գարմատս եղեգնասէր բուռնցն [9], լանջակողման ծաղկածինս [32], «...ի տեղի, յոր ոչ հասանէ արօտական» [102], յեղեգն ինչ շարժուն [105], «Ոռոգեալք յինքնարուղիս աղբերաց՝ բուռնցանէ պէսպէս ծաղկունս եւ քանջարս՝ ի գրօսանս աչաց եւ ի նաշակ» [117], շամբ [7], «...թէ եւ զուրկ ի ծառոց, այլ քաջաբերք են արմտեօք, ցորենով եւ գարւոյ, այլ եւ պտղօք» (Բասենի մասին [73]) եւ այլն:

Սուռմառուն բնութագրող բերուող հատուածը եւս հարուստ է տարբեր բուսանուններ նշող բառերով. «Ի քերս երկրին ընտրելագոյն են պտուղքն, դեղձ, շոր, սեխենիք եւ ի սօսին Դուդմա կոչեցեալ տեսակն. բերէ եւ կննիթ եւ ծխախոտ. իսկ ցորենամ քէպէտ եւ համեղ, սեւագոյն է. խաղող առատ, այլ գինի ոչ ագնիւ» [121]:

Քաջագիտակ լինելով հայ գրականութեանը՝ Ալիշանը յաճախ մէջբերումներ է կատարում տարբեր դարերի հեղինակներից: Արժէքաւոր յղումներ կան Պ. Պռօշեանի «Կոռածաղիկ» վէպից. «Պ. Պռօշեան, ի սկիզբն Կոռածաղիկ վիպասանութեան, յորում յիշէ եւ այլ ինչ անուանս տեղեաց» [187]: Մէջբերումը գիտականութիւն է ստանում բոյսերի լատիներէն անուանումներով՝ համալրուած Ալիշանի կողմից: «Իսկ ձորեգերքն ընդ ազգի ազգի վայրենի բուռոց ընծայեն եւ պատուական քանջարս սննդարարս, յորոց վիպասանն (իմա՝ Պռօշեանը) նկարագրող տեղոյս յիշէ գեղինջն, գծնեքեկն եւ գպարոն քանջար. այլ գերմանացի բուսաբանն Քոխ՝ յովս յոյժ բոյսս նշանակէ եւ սահմանս Աշտարակայ ...հող բուսաբեր ...ի բերել գպտղատուս եւ ըգթուփս, մոշայս, ծաղկահոտ փշատիս, նշենիս եւ սրտածեւ տերեւօք գեղեցիկ Ածարս կամ Սեաւ կաղամախս. եւ ի մանուց՝ զատ յընդեղինաց՝ յիշէ գԾոր, Յակրի, Պրտու, Աքարքիոն ազգ ազգ, Եզնագի չֆնաղ (Verbascum formosum), Վիշապագլուխ (Dracocephalum Ruyschiana L.), Եզնախոռն վայրի, Սիպեղ (Bunium paucifolium), Շանկեզու, Հիւրիկք կամ Պուտք, Առգաւաթուր (Gladolus), Մկնականջ, Մրուանտակ փոքր (Valerianella), Կառաւակրկուտ (Lithospermum), Աղուաշքանկ, Մարեմ-ծաղիկ տեսակ (Geum), Շուշան, Նուարտակ, Սիսամբար, Շահոգրամ, Կարմիր քանջար կամ Ծիւմել (Blitum), Շնախստոր (Ornithogalum), Քոչոցնեար (Thlaspi), Կոտեմ, Հացհամեմ, Քիսամն (Ervum), Խագիրամ երեք ազգ (Astragalus), Թագաւորապսակ, Ճիւլեկ (Silene) ազգ ազգ,

22 Ծաղկանունները՝ որպէս խոստարոյս նշող ձեւաիմաստային միաւորներ, բաւականին մեծ թիւ են կազմում «Այրարատ»ում, ուստի ծաղիկ հասկացութեան բառանունների եւ ծաղիկ բառով կազմութիւնների բնութեանը կանոնադաւանման առանձին յոդուածով:

Գառնադմակիկ, Կորնգան, Սեզ որդմաբեր եւ այլ եւս սակաւածանօք» [187-188]:

Ուշագրաւ են յարմատոյ սիգոյ, սիգաբերեալս [8] վկայութիւնները, որոնք օգնում են Մալխասեանցի բառարանում ճշգրտում կատարելու: Ըստ Ալիշանի՝ «որդունս սիգաբերեալս՝ ի գարդ կարմրութեան գործոյ կամ ըստ այլ օրինակաց՝ եւ որդն յարմատոյ սիգոյ, առ ի կարմրութեան սիգոյ, որ է աշխարհածանօք» «ի նմանէ ծնեալ Որդունս» [9], որից էլ՝ Որդն կարմրոյ կամ Որդանն կարմիր [8]²³: Մալխասեանցը այսպէս է մեկնաբանում բառը. «Կարմիր ներկ, որ ստացում է նոյն անունը կրող մլուկից (Coccus cacti), որ ապրում է որոշ բոյսերի վրայ»²⁴: Մալխասեանցի որոշ բոյսեր հասկացութիւնը բաւականին ընդարձակ է, որի իմաստը կոնկրետացնում է Ալիշանը՝ նշելով սեզ բուսատեսակը, մասնաւորաբար՝ սեզի արմատը [8]:

Բացի որդան կարմրի բնակատեղի այս սիգատեսակից, Ալիշանը «Սուումառի» ենթագլխում բրնձի, բամբակի, սրոհնդի դաշտերի մասին խօսելիս յիշատակում է սեզի մի այլ տեսակ եւս: Նա գրում է. «Ի պէտս բուսաբերութեան ամայի վայրացն՝ քնակիչ կողմանցն քազում խնամով առուս հատեալ արքունցանն զարտոքայս քրնձոյ եւ քամբակի եւ սրոհնդոյ (Ricinus), որք առաւել ջրակարօտ են: Ի խոպան վայրսն անէ առատութեամբ սեզն կատուտոն (Aeluropus Levis, Trin)» [121]:

Լեզուական քննութեան հետաքրքիր նիւթ են նաեւ «Այրաբառ»ում ընդգրկուած բազմաթիւ ծառանունները, որոնց եւս անհրաժեշտութիւն կայ անդրադառնալու առանձին յօդուածով: Ստորեւ ներկայացնենք մի քանիսը միայն:

Մառանուններից ուշագրաւ են սօսին («Անուշաւանն սօսանուէր», «ըստ բուսական նշանակութեան արդարեւ գտանին անդ քանի ինչ սօսի ծառք առ երի աղօրեաց» [23], «թողից գփաջ ի քաց հին սօ-

23 Ըստ Վ. Դերիկեանի՝ այս պատկերը այլաբանական է: Նա գրում է. «Աստուածային արարչագործութեամբ փոքրերի մէջ էլ մեծութիւն գտնելու միջնադարեան ըմբռնմամբ աշխարհի ունայնութիւնը շեշտելու համար այս որդի հետ է համեմատում համաշխարհային պատմութեան եւ Հայաստանում տեղի ունեցած փոփոխութիւնները, քէ որքան թագաւորութիւններ եկան ու անցան, իսկ նա այսպէս մնում է Արարատի փեշին» (տե՛ս ԴԵՐԻԿԵԱՆ, Վ., Գրական աւանդոյթը Ալիշանի տեղագրական հատորներում, «Էջմիածին», 1996, Դ., 99):

24 ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ, Ա., Հայերէն քաջատրական քառարան, Երեւան 1944, 581:

սխալ Արմաւրայ, զորս Արամեմակայ որդւոյ նախնոյն մեր Հայկայ համարի տնկեալ, եւ որոց կարծիքն մեծամեծ կոնեղֆ երեւել ի բրելն զհող երկրին» [7]) ստեփն («Ազգ ազգ ստեղաց եմ անդ եւ կաղամախեալ, զորս յիշե եւ Դուռնըփոր» [8]), կաղամախին, մայրին («յարեւմտեան մասի աշխարհին եմ հանրածանօթ մայրիք՝ Մեծրաց» [7], թխտեցին («Կենդանի անտառ ոչ ուրեք երեւի ի բնիկն Այրարատ, բաց ի պուրակէն թխտեցեաց ընդ մէջ երկոցուն Մասեաց» [7] եւ այլն: «Մատակարարեալ էին մայրիքդ՝ զհիմունս քերդին Աղեփսանդրապօլի» [8] հատուածից իմանում ենք, որ Ալեքսանդրապօլի բերդի կառոյցը՝ համար գործածուել են մայրի ծառի գերաններ:

Ալիշանը նշում է, որ չնայած Այրարատ նահանգը հոծ անտառաշերտով աչքի չի ընկնում, սակայն թխտեցեաց անտառներ կան Մեծ եւ Փոքր Մասիսների միջակայքում: Թխտեցեաց (յոզնակի սեռական) թխտեցի, նաեւ թղթեցի հնչատարբերակով ծառանունը վկայուած չէ Հայկազեան բառարանում: Մալխասեանցի բառարանում նշուած է թխտեցի գլխաբառը՝ տե՛ս թղթեցի յղումով²⁵, սակայն բառարանի բարեխիղճ հեղինակը վրիպել է եւ չունի Թղթեցի գլխաբառ: Աղայեանի բառարանում Թղթեցին յղում ունի Թղթաթեցի բառին՝ հետեւեալ բացատրութեամբ. «Թթեցու մի տեսակը, որի կեղեւներից ձապոնիայում եւ Զինաստանում քարձորակ թուղթ ու պաստառներ են պատրաստում, թանձրատերեւ թթեցի»²⁶: Այս մեկնաբանութիւնը հիմք է տալիս ասելու, որ Այրարատ աշխարհում եւս եղել է նման թթեցի, որից հայերը եւս թուղթ են ստացել: «...ի կողս փոքուն Մասեաց կայ պուրակ մի թխտեցեաց» [461-462]:

Բառագիտական ճշգրտում կատարելուն օգնում է նաեւ հետեւեալ միտքը. «...առաջեաց անդր զամբաթ Օրպէլեան «վասն սնոպար փայտից», զի շինեին «զմեծ արքունիսն» [8]: Մալխասեանցը սնոպար՝ արաբերէն սնըրար/սնէուրար բառը բացատրում է որպէս «գինձ», ապա յաւելում է. «Կասկածելի է: Հաւանօրէն նոյն է Սոնոպրիի հետ»: Սոնոպրի գլխաբառի բացատրութիւնը՝ որպէս շինանիւթ օգտագործուող շատ ընտիր փայտով եղեւնի, լիովին համապատասխանում է Ալիշանի վերոբերեալ նախադասութեան իմաստին: Ուստի կարող ենք փարատել Մալխասեանցի կասկածը եւ պնդել, որ սնոպար՝ եւ սոնոպրի-ն միեւնոյն հասկացութիւնը նշող հնչատարբերակներ են:

25 ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ, Ա., Հայերէն բացատրական բառարան, Երեւան 1944, 111:

26 Ա.ՂԱՅԵԱՆ, Է., Արդի հայերէնի բացատրական բառարան, Երեւան 1976, 446:

ԲՈՒՍԱՆՈՒՆՆԵՐՈՎ ԲԱՂԱԴՐՈՒԱԾ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ինչպէս արդէն նշեցինք, բուսանուէները առանձնացման երկրորդ խումբը դրանցով բաղադրուած յատկանուններն են, որոնք եւս առանձին վերլուծութեան կարիք ունեն։ Ընդհանուր առմամբ, տեղագրութեան բովանդակութեամբ պայմանաւորուած, նման կազմութիւն ունեցող տեղանունները բաւականին մեծ թիւ են կազմում։ Հայկական բնաշխարհի առանձնայատկութիւններով պայմանաւորուած՝ գերակշռում են լեռնանունները, նաեւ բլրակների ու ձորերի անուանումները (օրինակ՝ Բամբակի, Ծիրանեաց, Այգորդ, Ծաղիկն, Ընկուզուտ, Վարդասար, Ծաղկունեաց ձոր, Մայրաձոր եւ այլն)։ Վկայաբերուած են նաեւ մի շարք ջրանուններ, ինչպէս՝ Զինարջուր, Ծովակ Սերկելոյ [164]²⁷ եւ այլն։

Տեղանք՝ գաւառ, բնակատեղի, բերդ, վանք, ագարակ են նշում հետեւեալ յատուկ անունները։ Ծաղկունիք, Յորեան գեղջ [31], Խոտիկ կամ Խատիք ագարակ [32], Արմուտլու-Տանձուտ [40], Սեօկուտլի-Ուռննուտ [41], Կեչուան կամ Խուռնուան (քաղաքաւան) [46], Ծառաքար բնակավայր [50], Վարդիքեր [50], Այգեստան [41], Ծիրաւնի թաղ Երեւանայ [314] եւ այլն, եւ այլն։

Բուսանուն բաղադրիչ ունեցող անձնանուններ չափ քիչ են հանդիպում (Սահակ եպիսկոպոս Ծաղկարար [484]), Վարդուկ կամ Վարդիկ, Վարդիկայր [50], Շուշան [52] եւ այլն։

Այսպիսով, ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ Ալիշանի «Այրարատ բնաշխարհ Հայաստանեայց» տեղագրութիւնը ոչ միայն արժէքաւոր տեղեկութիւններ է հաղորդում Հայաստանի պատմութեան, աշխարհագրութեան, միջնադարեան ճարտարապետութեան կառոյցների, բուսական աշխարհի, բանահիւսութեան եւ այլնի մասին, այլեւ բաւականին հարուստ է բուսանուններով, որոնց գերակշիռ մասը գիտական ճշգրտութիւն է ստանում հեղինակի կողմից նշուած լատիներէն եզրոյթներով։ Քանակապէս աչքի են ընկնում «ծաղիկ» բառով, տարբեր ծաղկանուններով եւ ծառանուններով բաղադրուած տեղանունները։

Ալիշանը հայրենի բառակազմական օրէնքների համաձայն կերտել է մի շարք նորակազմութիւններ (տեքեւագարդութիւն, սոխարոյս, քարարոյս, սերմակորուտ եւ այլն), որոնք դուրս են մնա-

27 «Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան»ում այս Ծովակը նշուած չէ (տե՛ս ՅԱԿՈԲԵԱՆ, Թ., ՄԵԼԻՔ-ԲԱԽՇԵԱՆ, Ս., ԲԱՐՍԵԼԵԱՆ, Հ., ԵՊՀ հրատ., Երեւան 1988)։

ցել հայերէնի բառային կազմն ընդգրկող նշանաւոր բառարաններէց:

Այսու, «Իր հատորների եւ մեր հոգիների մէջ վերակերտեց նա Հայաստան աշխարհը եւ պատեց մի վիպական, բանաստեղծական մըթոլորտով՝ գեղեցիկ, հրապուրիչ, առասպելական, բայց եւ իրական»²⁸:

ՀԱՅԿԱՆՈՒՇ ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ

28 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, Ա., *Արիշանը ժամանակակիցների յուշերում*, Երևան 1971, 220:

Summary

PLANTS NAMES IN Fr. GHEVOND ALISHAN'S WORK “AYRARAT: ARMENIANS' HOMELAND”

HAYKANUSH MESROPYAN

In the article we have presented the names of plants of the topographic third tome of Gh. Alishan's *“Ayrarat: the natural world of Armenia”*, which, according to the presentation of the historiographic style, mainly act as botanical scientific terms. Therefore, the author also mentions their Latin names in the book.

We divided the names of Ayrarat plants into two main groups with corresponding subgroups: a) the names of specific plants, as well as the names that are associated with the concept of “plant”, b) proper names made up of the names of plants.

The study shows that the topography of Alishan *“Ayrarat: the natural world of Armenia”* not only provides valuable information about history, geography, structures of medieval architecture, flora, folklore, etc. Armenia, and is also quite rich in plant names. Especially numerous are those toponyms that are composed of the word “flower”, with different names for flowers and trees. A number of neologisms compiled by Alishan did not find a place in the famous dictionaries of the Armenian language.